

Tənqidi realizm və romantizm epoxası

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin publisistikası

Salida Şərifova

Filologiya elmləri doktoru, dosent

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: sharifovalida@rambler.ru

Annotasiya. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, publisistik yazıları da Azərbaycan söz sənəti üçün əhəmiyyət kəsb edir. Ədib cəmiyyəti düşündürən problemlərə ziyalı mövqeyindən çıxış edərək münasibət bildirmişdir. Onun publisistikasının problematikasi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimaiyyətində baş vermiş sosial-siyasi və ictimai prosesləri, ədəbiyyat və incəsənət məsələlərini əhatə etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev publisist yazılarında Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığına geniş yer ayırmışdır. O, əsərlərində yalnız Azərbaycan ədəbiyyatını deyil, dünya ədəbiyyatını da gözəl bilməsini açıqlayır. Ə.Haqverdiyevin publisist yazılarında obrazlar qalereyası zənginliyi ilə seçilir. Təsvir etdiyi hadisələri obrazlar vasitəsilə ifadə edən ədibin obrazları özlərini məhdud və geniş mənada əks etdirməyə qadirdir. Publisist yazılarında məhdud mənada təsvir etdiyi obrazlar silsiləsinə M.F.Axundzadənin, M.Qorkinin və digər ədiblər haqqında bəhs etdiyi məqalələrdə rast gəlinir. Geniş mənada təsvir etdiyi surətlər isə insanlarla bağlı olan canlı və cansız, yəni insan surətini, təbiət surətini, əşya surətini, heyvan surətini əhatə edir. Ə.Haqverdiyev qələmə aldığı publisist məqalələrdə bədii təsvir və ifadə vasitələrindən geniş şəkildə istifadə edir. Müəllif bədii dilin ən mühüm tərkib hissələri olan bədii təsvir vasitələrinə aid epitet, təşbeh, metafor, metonimiya, simvol, ifadə vasitələrinə aid bədii sual, kinaya, inversiya və s.-dən istifadə etməklə çatdırmaq istədiyi fikirləri, hadisələrin məğzini açıqlamağa nail olur. Ə.Haqverdiyevin istər bədii yaradıcılığının, istərsə də publisist yazılarının bədii dilinin tərkibi özünəməxsusluğu və zənginliyi ilə fərqlənir.

Açar sözlər: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, publisistika, milli məfkurə, tənqid, məqalə

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 05.03.2024; qəbul edilib – 15.03.2024

Abdurrahim bey Hagverdiyev's publicism

Salida Sharifova

Doctor of Philosophy in Philology, Associate professor

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

E-mail: sharifovalida@rambler.ru

Abstract. Along with Abdurrahim bey Hagverdiyev's artistic creations, publicist writings are also important for the art of speech in Azerbaijan. Adib expressed his attitude to the problems of the

society from the standpoint of an intellectual. The problematic of Abdurrahim bey Hagverdiyev's publicism attracts attention as it covers socio-political and social processes, literature and art issues that took place in the Azerbaijani community at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century.

Abdurrahim bey Hagverdiyev devoted extensive space to the works of Mirza Fatali Ahundzade in his journalistic writings. In his journalistic work, A.Hagverdiyev reveals his excellent knowledge not only of Azerbaijani literature but also of world literature.

The gallery of images in A. Hagverdiyev's publicist writings is distinguished by its richness. The images of the writer, who expresses the events he describes through images, are able to reflect themselves in a limited and broad sense. It is found in the articles about M.F.Ahundzade, M.Gorki and other writers. The images he describes in a broad sense include living and inanimate related to people, that is, human image, nature image, object image, animal image.

A.Hagverdiyev widely uses the means of artistic description and expression in his publicist articles. By using epithet, allusion, metaphor, metonymy, symbol, artistic question, sarcasm, inversion, etc., which are the most important components of the artistic language, he succeeds in explaining the ideas he wants to convey, the essence of the events. The description, he succeeds in explaining the ideas he wants to convey, the essence of the events. The composition of A.Hagverdiyev's artistic creativity and the artistic language of his publicist writings are distinguished by their uniqueness and richness.

Keywords: Abdurrahim bey Hagverdiyev, publicism, national ideology, criticism, article

Article history: received – 05.03.2024; accepted – 15.03.2024

Giriş / Introduction

Ə.Haqverdiyevin bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, publisistik yazıları da Azərbaycan söz sənəti üçün əhəmiyyət kəsb edir. Ədib cəmiyyəti düşündürən problemlərə ziyalı mövqeyindən çıxış edərək münasibət bildirmişdir. Onun qələmə almış olduğu "Bizim yabılığımız", "Tənqida tənqid", "İki il", "Beş il", "Təsəttüri-nisvana dair", "Müsəlmanlarda teatro", "Azərbaycanda teatr", "Artistlik sənəti haqqında", "Pəri cadu" haqqında qeydlər, "Abbas Mirzə Şərifzadə haqqında", "Mirzə Fətəlinin həyat və yaradıcılığı", "Molla Nəsrəddin haqqında xatiratım", "Keçmiş günlərdən", "Ədəbi dilimiz haqqında" kimi məqalələri Azərbaycan ədəbiyyatını və ictimaiyyəti düşündürən problemlərə müəllif yanaşması ilə maraq kəsb edir. O, bu məqalələrdə dövrün aktual problemlərinə diqqət yönəltməyə cəhd etmiş, sosial-ictimai şəraiti özündə əks etdirmişdir.

Əsas hissə / Main part

Ə.Haqverdiyevin publisistikasının problematikasi

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin publisistikasının problematikasi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimaiyyətində baş vermiş sosial-siyasi və ictimai prosesləri, ədəbiyyat və incəsənət məsələlərini əhatə etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçı publisist yazılarında milli məfkurənin formalaşmasında rol oynamış sənətkar və şəxsiyyətlərin təleyi kimi məsələlərin təsvirinə geniş yer ayırmışdır. Ədibin, "İki il", "Abbas Mirzə Şərifzadə haqqında", "M.F.Axundovun həyat və fəaliyyəti", "Maksim Qorkinin həyat və yaradıcılığı" adlı publisist yazılarda bunun şahidi oluruq.

Ə.Haqverdiyev "İki il" publisist yazısında dahi satira ustası Mirzə Ələkbər Sabirin ölməz, yaddaşlarda yaşayan obrazını gözümüzə canlandırmağa qadir ola bilmişdir: "İki ildir ki, Sabirimiz əlimizdən gedib. İki ildir ki, Hophopumuz mollanümalara, zalım bəylərə, camaat qanı soran tacirlərə, millət qamını şüşəyə tutduran xanlara, on dəfə Qurana and içib, andını pozub, axırda məclisi-

millini topa tutduran şahə rahatlıq verməyinin səsi kəsilib" [1, s.321]. Bu fikirlərdə M.Ə. Sabirin cismani itkisinin ağırlığı əksini tapmışdır. Müəllif M.Ə.Sabirin cismani yoxluğunu incəliklə təsvir etməklə, ədibin qoyduğu irsin böyüklüyünü və əvəzolunmazlığını açıqlamağa nail ola bilmişdir: "Söz yox, ölümdən heç kəs qurtarmayacaq. Amma millət xoşbəxtliyinə ciddi çalışın bir vücutdan qəflətən ortalıqdan götürülməyi adamı yandırır. Qəm çəkənlərimiz az, istirahət edib plov yeyənlərimiz çox; oda yanib vərəm gətirənlərimiz az, bihəyə, boynuyğun, "millət necə tarac olur olsun" deyənlərimiz çox. Camaatın hər tərəfdən işiq gələn yollarını kəsib, qaranlıq salıb, cibini kəsənlərin hesabı bəhəddü payan, amma Sabirimiz bir, o da qara torpaq altında" [1, s.321-322]. Mirzə Ələkbər Sabir irsinin yüksək dəyərləndirilməsi günümüzə də aktuallıq kəsb etməkdədir. M.Ə.Sabirin ədəbi irsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli, 211 nömrəli Qərarına əsasən Azərbaycan Respublikasının dövlət varidatı elan edilmişdir.

"Beş il" adlı publisist yazısında isə yazıçının "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin ürəyi" adlandırıldığı Əliqulu Nəcəfzadənin öldürülməsi faktı oxuculara təqdim edilmişdir. Müəllif cinayətin baş verdiyi tarixi olduğu kimi oxucuya təqdim etməyi də unutmur: "On doqquzuncu ilin fevral ayının soyuq bir səhəri idi" [1, s.331]. Publisist yazıda Əliqulu Nəcəfzadənin qəddarcasına qətlə yetirilməsi ziyalıların susdurulması yolunda atılan mənfur əməllərdən biri olaraq vurğulanmışdır. Müəllif ölümün insana qalıb gələ bilməməsi amilini də qabarda bilmişdir: "...döşəmənin üstündə Əliqulu Nəcəfzadənin beş-altı güllə ilə deşilmiş nəsi düşüb, onun həmişəgülmə dodaqları ki, lətifələr mənəbəyi idi, həmişəlik yumulub; onun həmişə fərəhlə dolu və gələcəyə ümidvar gözləri bir nöqtəyə dayanıb baxırlar, guya ki, mərhum dünyaya, fələyə, təbiətə və cəmi məxluqata mühüm bir sual verib, cavab gözləyir: – Əcəba, mənə nə üçün öldürdülər?!" [1, s.331]. Müəllif Əliqulu Nəcəfzadəyə atılan gülləni "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinə atılan güllə kimi dəyərləndirməyi məhz xalqın tərəqqisinə və gələcəyinə vurulan zərba kimi qəbul edir: "Əliqulu Nəcəfzadəyə dəyən güllə "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin ürəyinə dəydi." [1, s.332]. Müəllif bununla Əliqulu Nəcəfzadənin ölümünü ziyalılara qarşı yönəlmiş cinayət hesab etmişdir.

Ə.Haqverdiyevin qələmə aldığı "Təsəttüri-nisvana dair" məqaləsində biz X.X.Səbribəyzadənin ədib tərəfindən bədii yaradıcılığının qəbul edilməməsinin şahidi oluruq. Xəlil Xürrəmini "xanəbəduş, bambılı bir şair" adlandırılmış yazıçı onu belə təqdim etmişdir: "İndi gələk "Şəlalə" üstünə. Səbribəyzadə deyəndə, Anadoludan gəlmiş xanəbəduş, bambılı bir şairdi. Bu bədbəxt Əbdülhəmidinmi cövründən, ya cavan türklərinmi cümləsindən qaçıb gəlmiş özünü sıxıb bir nəfər sərmayədarın buşqağına. Bu şəxs də bunun qabiliyyətinə bələd olub, gətirib bir jurnal bina edib, onu da əyləşdirib idarənin başında, özünə deyibdir ki, əgər "hüriyyəti-nisvan" – filan adı çəkərsən, səni birbaşa Anadoluya göndərrəm. Məndən məvəcib alırsan, türkün məsələni həmişə qulaqlarına güşvarə et, yəni "ağa buyurur sür dərəyə – sür dərəyə". "İqbal" idarəsində əyləşənlər də həmin dərəyə sürənlərdirlər" [1, s.325]. Ə.Haqverdiyev bununla yalnız X.X.Səbribəyzadəni söz sənətinə aid insan hesab etməmiş, həmçinin Azərbaycanda "hüriyyəti-nisvan"ın qarşısına almağa cəhd edən, Azərbaycan dilini osmanlılaşdırmağa can atan "xanəbəduş, bambılı bir şair" adlandırmışdır.

X.X.Səbribəyzadənin öz həmkarları tərəfindən qəbul edilməməsi faktı hələ öz sağlığında, yəni o dövr ədəbiyyatında özünü göstərməkdədir. Belə ki, Əli Nəzmi Xəlil Xürrəm Səbribəyzadəni "Şəlalə" jurnalında yol verdiyi özbaşınalıq görə tənqid edərək, onun Ana dilimizi korlaması kimi fəaliyyətini tənqid atəşinə tutmuşdur:

"*Şəlalə*" ilə çox vuruşduq biz
Yoxdu bu jurnalda türk dilindən iz.
Yarı ərəbcəydi aşar, məqalə
Gülmək lazım idi bu qəmli halə.
"Qonağa hörmət" i atıb unudduq,
Səbribəyzadəni atəşə tutduq.

– Nə olardı bu kitaba nəzərə bir “Səyahətnaməyi-Molla Nəsrəddin” də olaydı. Aya, görəsən Molla Nəsrəddin islam aləmini səyahət etsə, onun başına nə müsibətlər gələ bilər. Bu yerdə Mirzə Cəlil Nəsrəddin öz kitabına yazmışdır: “Tiflisdə Ə.Haqqverdiyevin bilavasitə rəhbərliyi və təşkilatçılığı ilə “İttihad” və “İbrət” adlı iki trupa fəaliyyət göstərirdi” [4, s.70].

Ə.Haqqverdiyevin “Müsləmanlarda teatro” adlı publisist yazısında Türkiyə və Azərbaycanda özünü göstərmiş teatr, dram əsərlərinə münasibət əksini tapmışdır. Türkiyə və Azərbaycan teatr sənəti arasında müqayisə aparmağa nail ola bilən ədəb tarixə də ekskurs etməyi unutmur. Türkiyədə dramın yaranması tarixinin Əbdülhəmid sultanlığı dövrünə təsadüf etməsinə toxunur: “Türkiyədə dramaya dair təsnifat ancaq Əbdülhəmid sultanlığı zamanında almə gəlmişdir. Amma bu müstəbidin zamanında bütün ədəbiyyat sıxıldığı kimi, teatro da boğulmaqda idi. Buna görə də biz Türkiyədə lazımlı dərəcədə bir teatro görə bilməyirik. Yüngül fransız məzhəkləri, fars, operetta – budur türk teatrlarının Əbdülhəmid sultanlığı zamanında göstərdikləri. Hərçənd türk dilində Şekspir, Şillerin tələfatı, tərcümələri var idi. Amma bunlar teatroya yaxın buraxılmazdı” [1, s.328-329].

Türkiyədə formalaşmış dram əsərlərinin teatr sənəti üçün yararlı olmadığı amilinə ciddi yanaşan Ə.Haqqverdiyev bunu faktlarla sübut edir. “Türkiyədə dram tələfatı yoxdur, xeyr, onlar çoxdur, amma onlardan heç biri teatroya və səhnəyə uyğun deyildir. Çünki Türkiyə teatrlarının sırasında ciddi teatro olmadığına görə müəlliflər öz tələfatını səhnədə görməyə ümidvar deyildir. Ona görə də öz kitablarını fəqət qiraət üçün yazırdılar, nəinki teatro və səhnə üçün” [1, s.329].

Ə.Haqqverdiyev Azərbaycan dram sənətinin Türkiyə dram sənətinə nisbətən ürəkaçan, ümidverən olması amilini də qabarda bilmişdir. O, bu amili belə açıqlamışdır: “Neçə il bundan əqdəm Tiflisdən türk aktyorları İstanbula gedib Azərbaycan müsənniflərinin qələmə aldığı pyesləri səhnəyə vəz etmişlər. Nəticə nə olmuşdur? Türkiyə qəzetləri etiraf etmişlər ki, Azərbaycan teatrosu Türkiyə teatrosunu adlayıb irəli getmişdir” [1, s.330].

Ə.Haqqverdiyev “Müsləmanlarda teatro” adlı publisist yazısının adına çıxardığı müsəlmanlarda teatro amilinə aydınlıq gətirir. Ədəb açıqlamaq istədiyi məqamı açıqlayır, müsəlmanlarda teatrın keçdiyi tərəqqi yoluna nəzər salır: “Türkiyədə teatro axır vaxtlara kimi bu haldadır. Orta Asiya bu vaxta qədər öz dramaturquna malik deyildir. Yerli müsəlmanların arasında teatro 1905-ci ildən sonra meydana gəlmiş və Azərbaycan müəlliflərinin yazdığı pyeslər ilə doyuzdurulur. Volqaboyu tatarlarının 1905-ci ilədək nə teatro, nə də repertuarları olmuşdur. Kazan, Ufa, Orenburq mətbəələri, demək olar ki, ancaq Quran və dualar təbi ilə məşğul idilər [1, s.330]. Ə.Haqqverdiyev müsəlman xalqları arasında teatrın, yeni dram sənətinin 1905-ci ildən sonra formalaşmasını göstərmişdir.

Ə.Haqqverdiyevin publisistikasında bədii tənqid məsələləri

Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyevin publisistikasında tənqiddə münasibət bildirilməsi diqqətdən yayınmır. Ədəb “Tənqiddə tənqid” məqaləsində zamanəmizdə də aktualıq kəsb edən ədəbiyyatşünaslıq elminin sahələrindən olan ədəbi tənqiddə münasibət əksini tapmışdır. Yazıcının ədəbi tənqidi baş verən dövrün ədəbi prosesini əks etdirir. Müəllif qələmə almış olduğu əsərinin dəyərini müəyyənləşdirməyə qadir ola bilər. Ə.Haqqverdiyev Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında oynanılmış “Ağa Məhəmməd şah Qacar” əsəri haqqında yazılmış tənqidi yazıya münasibətini bildirmişdir. Münasibət bildirən müəllif bədii nümunə əsasında ümumiləşdirmələr apara bilmiş, əsərin, həmçinin dövrün ədəbi prosesinin dərk edilməsində yəqinlik rolunda çıxış etmişdir. Ədəb əsəri haqqında yazılmış tənqidlə razılaşmayaraq, özünün əlavələrini etmək istəməsinə məqalənin başlanğıcında oxucusuna təqdim etmişdir: “...mənim “Ağa Məhəmməd şah Qacar” sərlövəli əsərim barəsində bir qəzetə bir böyük tənqid yazmış. Tənqid nə dil ilə yazılıb, oxucular özləri görürlər və mənim hamı dildə ona cavab verməyimi özümə nəşəyə bilib, yenə söz demək istəyirəm” [1, s.319].

Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyev tənqiddə müəllif şəxsiyyətinin tənqid edilməsinin yol verilməməsinin tərəfdarı kimi çıxış edərək qeyd etmişdir ki, “...hər bir təsnif barəsində hər şəxs öz təəssüvünü yazmaqda və danışmaqda hürrdür. Amma şəxsiyyətə toxunmaq, şəxsiyyət haqqında iftira, böhtan və yalan danışmaq ədəb sifəti deyil” [1, s.319].

Ə.Haqqverdiyev tənqidçilərin olmayan problemləri qabartmaları amilini ürəkəgrısı ilə vurğulayır. O, bu problemə üzlaşdığı üçün bunu faktlarla isbat etməyə cəhd etmişdir: “Qəzetənin mənim türk dili bilməməyimə dəlili bu sözlərdir: “Sizə kömək bağlayıb gəlmişəm”, “Zəhi böyük nainsafıqdır”, “Nəlayiq şeylər üzrə köpük çıxıb olur”.

Senzor tərəfindən məhəfərlənmiş və qələmə dəyməmiş kitab mənim stolumun bu saat üstündədir. Hər kəs xahiş etsə, buyurub görə bilər ki, bu istinad verilən sözlərin heç birisi mənim kitabımda yoxdur və bunu qəzetə özü ixtira edib” [1, s.320]. Haqqverdiyevin dərinliyinə varanda, tənqidçinin ədəbi əsərlərə və müəlliflə bu cür yanaşmasına haqq qazandırmaq olmur. Bu cür yanaşmalar əsərin düzgün dəyərləndirilməsinə, ədəbi prosesin dərk edilməsinə maneə tədarir, düzgün təəvvür yaradılmasına maneə olur.

Ə.Haqqverdiyevin publisistikasında teatrşünaslıq məsələləri

Ə.Haqqverdiyevin publisist yazılarında teatr sənəti haqqında yazılar geniş yer tutmaqdadır. Ədəbin “Müsləmanlarda teatro”, “Artistlik sənəti haqqında”, “Azərbaycanda teatr” və s. teatr

sənətinə açıqlayan mükəmməl məqalə nümunələri var. Azərbaycan teatrı haqqında maraqlı məqalələr qələmə almış Ə.Haqqverdiyev həm dram əsərləri qələmə almış, həm də teatr truppalarına rəhbərlik etmişdir: “Tiflisdə Ə.Haqqverdiyevin bilavasitə rəhbərliyi və təşkilatçılığı ilə “İttihad” və “İbrət” adlı iki trupa fəaliyyət göstərirdi” [4, s.70].

Ə.Haqqverdiyevin “Müsləmanlarda teatro” adlı publisist yazısında Türkiyə və Azərbaycanda özünü göstərmiş teatr, dram əsərlərinə münasibət əksini tapmışdır. Türkiyə və Azərbaycan teatr sənəti arasında müqayisə aparmağa nail ola bilən ədəb tarixə də ekskurs etməyi unutmur. Türkiyədə dramın yaranması tarixinin Əbdülhəmid sultanlığı dövrünə təsadüf etməsinə toxunur: “Türkiyədə dramaya dair təsnifat ancaq Əbdülhəmid sultanlığı zamanında almə gəlmişdir. Amma bu müstəbidin zamanında bütün ədəbiyyat sıxıldığı kimi, teatro da boğulmaqda idi. Buna görə də biz Türkiyədə lazımlı dərəcədə bir teatro görə bilməyirik. Yüngül fransız məzhəkləri, fars, operetta – budur türk teatrlarının Əbdülhəmid sultanlığı zamanında göstərdikləri. Hərçənd türk dilində Şekspir, Şillerin tələfatı, tərcümələri var idi. Amma bunlar teatroya yaxın buraxılmazdı” [1, s.328-329].

Türkiyədə formalaşmış dram əsərlərinin teatr sənəti üçün yararlı olmadığı amilinə ciddi yanaşan Ə.Haqqverdiyev bunu faktlarla sübut edir. “Türkiyədə dram tələfatı yoxdur, xeyr, onlar çoxdur, amma onlardan heç biri teatroya və səhnəyə uyğun deyildir. Çünki Türkiyə teatrlarının sırasında ciddi teatro olmadığına görə müəlliflər öz tələfatını səhnədə görməyə ümidvar deyildir. Ona görə də öz kitablarını fəqət qiraət üçün yazırdılar, nəinki teatro və səhnə üçün” [1, s.329].

Ə.Haqqverdiyev Azərbaycan dram sənətinin Türkiyə dram sənətinə nisbətən ürəkaçan, ümidverən olması amilini də qabarda bilmişdir. O, bu amili belə açıqlamışdır: “Neçə il bundan əqdəm Tiflisdən türk aktyorları İstanbula gedib Azərbaycan müsənniflərinin qələmə aldığı pyesləri səhnəyə vəz etmişlər. Nəticə nə olmuşdur? Türkiyə qəzetləri etiraf etmişlər ki, Azərbaycan teatrosu Türkiyə teatrosunu adlayıb irəli getmişdir” [1, s.330].

Ə.Haqqverdiyev “Müsləmanlarda teatro” adlı publisist yazısının adına çıxardığı müsəlmanlarda teatro amilinə aydınlıq gətirir. Ədəb açıqlamaq istədiyi məqamı açıqlayır, müsəlmanlarda teatrın keçdiyi tərəqqi yoluna nəzər salır: “Türkiyədə teatro axır vaxtlara kimi bu haldadır. Orta Asiya bu vaxta qədər öz dramaturquna malik deyildir. Yerli müsəlmanların arasında teatro 1905-ci ildən sonra meydana gəlmiş və Azərbaycan müəlliflərinin yazdığı pyeslər ilə doyuzdurulur. Volqaboyu tatarlarının 1905-ci ilədək nə teatro, nə də repertuarları olmuşdur. Kazan, Ufa, Orenburq mətbəələri, demək olar ki, ancaq Quran və dualar təbi ilə məşğul idilər [1, s.330]. Ə.Haqqverdiyev müsəlman xalqları arasında teatrın, yeni dram sənətinin 1905-ci ildən sonra formalaşmasını göstərmişdir.

Ə.Haqqverdiyevin həcmcə kiçik olan “Artistlik sənəti haqqında” publisist yazısı Sidqi Ruhullaya həsr edilmişdir. Ədəbin bəradər adlandırdığı Sidqi Ruhullanın Azərbaycan incəsənəti qarşısındakı əvəzsiz xidmətlərinə nəzər salınmışdır: “... Bəradərim, dünyada insaniyyətə, millətə və mədəniyyətə ən böyük xidmətlərdən biri artistlikdir. Artist özünü unluub acı haqqıqları sənətin şəkəri ilə şirirləndirib camaata yedirdir. Bu cəhətdən artistliyin yolları na qədər ağır, tikanlı olsa da, qiymətlidir. Çünki nəticəsi parlaqdır. Bu sözləri həmişə xəyalında saxla” [1, s.333].

Yazıcının həcmcə kiçik olan publisist yazılarından biri də “Abbas Mirzə Şərifzadə haqqında” adlı məqaləsidir. Məqalədə aktyorluq sənətində uzun müddət fəaliyyət göstərmiş incəsənət adamlarının uzun, bununla bərabər ağır yol keçmələri faktına toxunulmuşdur: “Aktyor ömründə 20 illik yol yozun bir yoldur. Türk aktyorunun ömründə isə bu yol iki və üçqat uzundur. Türk aktyorunun yolunun iki tərəfi istehzadan, haqarətdən yapılmış, sərac özü isə iti tikanlar ilə döşənməmiş çuxurlardan və uçurumlardan ibarətdir” [1, s.334]. Ə.Haqqverdiyev Abbas Mirzə Şərifzadənin bu şərfli və ağır yolda özünəməxsus yer tutması amilindən də söz açmışdır: “Abbas Mirzə ətrafını çulğalayan bir böylə maneələrə baxmayaraq, müstəqim, mətin, ümidlə dolu bir ürəklə bu uzaq yolu qələbəninliqlə keçib türk səhnəsində parlaq bir məkan tutmuşdur. Səhnəyə qədəm qoyandan indiyədək Abbas Mirzə Şərifzadə rol arxasında gəzməmiş, həmişə rol onu axtarmış,

tədrislə bir məktəb uşağıdakı xırdaca rollardan başlamış, axırda bu mövqeyə çatıb türk səhnəsinin zینəti və Avropa miqyasında tanınan aktyoru olmuşdur" [1, s.334].

Ə.Haqverdiyev "Azərbaycanda teatr" adlı publisist yazısında Azərbaycanda formalaşmış teatrın tarəqəsisini nəzərdən keçirməyə nail ola bilər. Müəllif xəlx təməllərini Azərbaycan teatırının başlanğıc nöqtəsi kimi verməsinə haqlıdır: "Xəlx təməllərini hər bir zaman xəqlərin həyatında mühüm rol oynamışdır. Açıq meydanlarda, həvəskar cəməatın gözü qabağında və heç bir dekdordan istifadə etmədən oyun çıxaran müxtəlif sehrbazlar və yalançı pəhləvanlar kütlənin diqqətini həmişə cəlb etmişlər" [1, s.357].

“Azərbaycanda teatr” adlı publisist yazıda “Musanın əsası” haqqında əfsanəyə, “Şah Səlim” oyununa nəzər salınır, “İsanın anadan olmağından beş əsr əvvəl Yunanıstanda Aristofanın nümunəvi bir teatrı olması”, yunanların teatrı hündürlərdən götürmələri, kəndirbazlığın geniş yayılması kimi faktlar müəllif tərəfindən vurğulanır. Maraqlı məqamlardan biri kimi kəndirbazlığın Şərqi tamaşaları içərisində mühüm yer tutması, Azərbaycanda kəndirbazların çoxunun ləzgilər olması faktı da müəllif tərəfindən qeyd edilir.

Maqalədə “müxtəlif tamaşa formaları içərisində mütərib oyunlarını”nın qeyd edilməsi, yəni “antreprenyorlar” gəzdirmələri faktının vurğulanması Ə. Haqqverdiyevin mütəriblərini onlara bir kəlsə kimi təbə olması da qeyd edilir. Ədib “Antreprenyor” olan kəslərin mənaivi əxlaqlarının kasad olmasını da məqalədə göstərir: “Antreprenyor” mütəribləri mənaivi və fiziki mənada poğğunluğa öyrədirdi; şəhərləri gəzdirərək eyni zamanda həm “tamaşa” düzəldir, həm də uşaqla alver edib onları istismar edirdilər” [1, s.359].

Müəllif tamaşa forması kimi Əli xəlifə və onun nəvə-nəticəsinin şərəfinə "Mədhiiyələr" oxunmasını, olan böyük qəhrəmanları ağlamaq üçün "yuq"un təşkil edilməsini, "Şaxsey-vaxsey" mərasiminin düzəldilməsini və "Fərat sahillərində baş verən faciə "Şəbeh" adlanmasını məqalədə vurğulayır. Şəbehlər necə həyata keçirilməsini incəliklə təsvir edən Ə.Haqverdiyev onun jurnarına da toxunur: "Şəbehlər mənalı müəlliflər tərəfindən şeirlə yazılmış bərpərdəli pyeslərdən ibarətdir. Pyesdə iştirak edənlər iki cəbhəyə ayrılırlar. İmamla onun tərəfdarları və İmamın düşmənləri. Bütün iştirak edənlərin hamısı birlikdə meydana toplaşır, tamaşa yerini dolaşır və müqəddimə oxuyurlar. Bundan sonra "artistlər" – hər kəs öz yerində oturur: İmam və onun tərəfdarları meydanın bir guşəsində salınmış xalça üstündə əyləşirlər, "müxəlif" adlanan düşmən tərəf isə təxt və kürsü üstündə otururlar. Tamaşa başlanır" [1, s.360].

Ə.Haqqverdiyev bu cür tamaşaları misteriya adlandırmışdır: "Bu, Azərbaycanda misteriya tamaşalarının xeyli orijinal cəhətlərindən birisidir. Müəlliflər misteriyaların ssenarilərini düzəldərkən Yezidə və onun adamlarına fəvqəladə bir nifrətlə yanaşırdılar" [1, s.361]. Misteriya orta əsr Avropa teatrında din ilə əlaqəsi olan janr növüdür. Misteriyalarda süjet xətti dini kitablardan, adətən, Bibliyadan, İncildən götürülürək məişət səhnələri ilə sintez şəklində təqdim edilirdi. Ə.Haqqverdiyev misteriyaların müəyyən epizodlardan ibarət olması amilini nəzərə alaraq, bunu belə təsnifat etmişdir: "1)"Peyğəmbərin qətl", 2)"Əlinin qətl", 3)"Müslümün Kufədə qətl", 4)"Müslümün oğlanlarının qətl", 5)"Mədinədən səfər", 6)"Forat sahilində Hürle görüş", 7)"Hürün peşmançılığı və ölümü", 8)"Kərbəla davası", 9)"Şamda Səkinənin ölümü", 10)"Firəng səfərinin səhnəsi", 11)"Əsirlerin xilas edilməsi", 12)"Əsirlerin Kərbəlaya varid olması və qəbirləri ziyarət", 13)"Mədinəyə varid" və i.ə." [1, s.362].

Ə. Haqverdiyev Azərbaycan teatr tarixinin ömrünün qısa olması faktına toxunmuş, bu amili belə əsaslandırmışdır: "Sözün müasir mənasında Azərbaycan teatrının tarixi çox qısaadır. Birinci Azərbaycan tamaşası 1873-cü ilin martında Bakıda oynanılmışdır. Mirzə Fətəli Axundovun "Lənkəran xanının vəzirini" komediyası göstərilmişdi" [1, s.362].

Ə.Haqqverdiyevin publisistikasında dilçilik məsələləri

Ə.Haqqverdiyev publisist məqalələrində dilə olan münasibətinin istər bilavasitə, istər bilavasitə olaraq çatdırır. Ədib "...Osmanlı ədəbiyyatının böyük bir qismi Rusiya imperiyasında yaşayan türk-

tatar xalqlarının ədəbiyyatı üzərində öz ağalığını təmin etmək" üçün apardığı siyasətə nəzər salır. Ə. Haqverdiyev "bu hərəkətin əsasını pantürkizm və bütün türk-tatar aləminə Osmanlı dilini qəbul etdirmək arzusu təşkil" etməsi, bu məqsədlə də "Osmanlı pantürkistləri Bakıya üç jurnalist – Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd Kamal və Səbriyyəzadə Xəlid Xürrəmi ezam" [1, s.368] etmələri faktına toxunaraq, ana dili məsələlərinə diqqət yönəltməyə cəhd edir. Ə. Haqverdiyev Ə. Hüseynzadənin, cəlb edən "Füyuzat", "Sələlə" adlı jurnallar nəşr edilməsinə başlanılmasını ana dilinə qarşı aparılan siyasət kimi anlayaraq qeyd etmişdir: "Yalnız kiçik bir yazıçı qrupu "Molla Nəsrəddin" jurnalı ətrafında toplaşaraq, Azərbaycan dilini osmanlılaşdıranlara açıq və barışmaz mübarizə aparmırdı. Bu mübarizəyə baxmayaraq, Osmanlı dilini təbliğ edənlər özlərindən sonra çox pis bir irs qoyub getdilər ki, bizim yazıçı gənclik indi də ondan yaxasını tamamilə qurtara bilməmişdir" [1, s.368].

Ə.Haqverdiyev "Ədəbi dilimiz haqqında" adlı publisist yazısında "Azərbaycan türklərinin ədəbi bir dili varmı, ya yoxmu?" [1, s.376] sualına cavab axtırır. Ədib "1905-ci il inqilabından sonra Azərbaycanda ədəbiyyatın yolunda böyük bir hərəkət əmələ gəlməsi"nə toxunmuşdur. Bu hərəkətin "Osmanlı ədəbiyyatının ağalığı xülyası cümbüşü gəl"məsinə səbəb olması da müəllif tərəfindən vurğulanmışdır. Türk Azərbaycan dilinin osmanlılaşdırılması üçün Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd Kamal, Səbriyyəzadə Xəlil Ziya və sair insanların Bakıya gəlməsi faktı da Ə.Haqverdiyev tərəfindən qeyd edilmişdir. Ədib Əlibəy Hüseynzadənin "Füyuzat", Əhməd Kamalın "Yeni Füyuzat", Xəlil Xürrəm Səbriyyəzadənin "Sələlə" jurnallarında türk Azərbaycan dilini osmanlılaşdırmağa cəhd etmələri və bu yöndə fəaliyyət göstərmələri açıqlanmışdır. Ə.Haqverdiyev Azərbaycan dilinin osmanlılaşdırılması zamanı ortaya çıxacaq problemlə məsələlərə aydınlıq gətirməyə nail olur: "... türk sözləri isə də bizim üçün yabancındır və əvəzlərdə başqa türk sözlərimiz də var. Məsələn: "sırt" – çiyin, "erkek" – kişi. "Ərkek" sözü Azərbaycanın türki təsəvvüründə heyvaniyyəti təşkil edən bir sözdür" [1, s.378].

Ə.Haqqverdiyevin publisistikasının obrazları

Ə.Haqverdiyevin publisist yazılarında obrazlar qalereyası zənginliyi ilə seçilir. Təsvir etdiyi hadisələri obrazlar vasitəsilə ifadə edən ədibin obrazları özlərini məhdud və geniş mənada əks etdirməyə qadirdir. Publisist yazılarında məhdud mənada təsvir etdiyi obrazlar silsiləsinə M.F.Axundzadənin, M.Qorkinin və digər ədiblər haqqında bəhs etdiyi məqalələrdə rast gəlinir. Geniş monada təsvir etdiyi surətlər isə insanlarla bağlı olan canlı və cansız, yəni, insan surətini, təbiət surətini, əşya surətini, heyvan surətini şəhər edir. Məsələn, geniş mənada təsvir etdiyi obrazlardan biri "Bizim yabılığımız" məqaləsində təsvir etdiyi at surətidir. Müəllif atları cinsə görə köhlən və yabıya ayırmaqla, onlar arasındakı fərqliliyə nəzər salır, insanla müqayisə edərkən oxşarlıq axtarır: "Müsəlman tayfası indiyədək yabılıqda olub, nə maarif arpasından və nə təməddün samanımdan və nə tərəqqi otundan ona qarnı dolusu indiyədək verilməyib. ...Biz də yabılığımızı bir ayrı işlərdə bürüzə veririk" [1, s.317].

Müəllif geniş mənada təsvir etdiyi insan surətlərini də fərdiləşdirmə və ümumiləşdirmə yolu ilə yaradır. Ə.Haqqverdiyev M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Qorki, X.X.Səbribəyazadə, Ə.Hüseynzadə, Molla Əhməd Mirzə və digər insanların obrazlarını oxucuya açıqlayır.

Müəllifin qələmə aldığı publisist yazılarda yazıçı obrazını görmək mümkündür. O, bir müəllif kimi öz portretini yaratmağa nail olur. Məsələn, "Təsəttüri-nisvana dair" publisist yazısında yazıçının portreti oxucunun gözündə canlanır: "Bədbəxtlikdəndirmi ya xoşbəxtlikdəndirmi, bilməyirəm, məndə bir azar var. Hər yerdə getdim və eşitdim ki, orada bir müəslman yığıncağı var, görək özümü o yığıncağa salam. Nitq-filan demək əlmdən gəlməz. Amma tamaşaçılığı yaxşı bacarım" [1, s.325]. Biz bu təsvirdə yazıçının natiqlik etməyi sevməyən bir şəxs kimi görürük.

Ə.Haqqverdiyev real şəxslərin obrazını da verməyə nail ol-a bilər. Məsələn, "Molla Nəsrəddin haqqında xatirətim" məqaləsində Cəlil Məmmədquluzadənin obrazının təsviri ilə rastlaşırıq: "Mirzə Cəlil zəif, az danışan, böyük məclislərdən qaçan, yığıncaq xoşlamayan, təklif sevmən bir şəxs idi. Bununla bəhm, düşmənlə də görüşüb bir az söhbət etdikdən sonra ürəyini ələ alıb, özünə şərik

Ə.Haqqverdiyevin həyat həqiqətlərini simvol dərəcəsində ümumiləşməyə üstünlük verməsi ictimaiyyət tərəfindən bir mənalı qarşılanmır. Bu əsasən semiotikanın kifayət qədər yayılmaması ilə

Ə.Haqqverdiyev onu "ucuz şöhrət" axtarışında olmasını iddia edənlərə qarşı çıxaraq, "ucuz şöhrət" axtarışında olanları məhz herostart şöhrəti axtaranlara bənzədir.

65